

Λίνα Λούβη

Ιστορικός - Παν/μιο Κρήτης

ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1870 - 1880

Είναι γνωστός ο ρόλος που έπαιξαν οι Μεγάλες Δυνάμεις στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής του Ελληνικού Βασιλείου. Είναι επίσης γνωστό ότι οι στχχοι τους επιτεύχθηκαν κυρίως μέσω της βασιλικής εξουσίας, που αποτέλεσε μόνιμο και στέρεο στήριγμα της ξενικής επέμβασης στην Ελλάδα. Η αντίθεση, εξάλλου, που υπήρχε μεταξύ κυβερνητικής πολιτικής και της λαϊκής εντολής συνετέλεσε σημαντικά στην επίτευξη των στόχων των Μεγάλων Δυνάμεων. Είναι χαρακτηριστικό τέλος ότι το Κοινοβούλιο έμενε ουσιαστικά αμέτοχο στην τελική λήψη αποφάσεων ως προς τα θέματα εξωτερικής πολιτικής¹.

Ωστόσο είναι λιγότερο γνωστή η επίδραση που είχε στη χάραξη της ελληνικής διπλωματίας η ελληνική παροικία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα πρώτα ήδη χρόνια της ανεξαρτησίας, η αστική τάξη της διασποράς ταυτίστηκε απόλυτα με την πολιτική της Μ. Βρετανίας, η οποία επεδίωκε με κάθε τρόπο να διατηρήσει την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν παρακολουθούσε δηλαδή τα εθνικιστικά όνειρα της Μεγάλης Ιδέας που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο και κρατούσε εφεκτική στάση απέναντι στην οποιαδήποτε απόπειρα επεκτατισμού της ανεξάρτητης Ελλάδας προς τα οθωμανικά σύνορα².

1. Ε.Σ.Β., 1870-1879. Παρά τα μεγάλα προβλήματα που είχε ν' αντιμετωπίσει η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας, δεν έγινε ποτέ ουσιαστική συζήτηση στη Βουλή για τη χάραξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Θέματα όπως του προτύπολογισμού του Υπουργείου Εξωτερικών, του προσωπικού των πρεσβειών και των προξενείων, θίγονταν μόνο στην οικονομική και διοικητική του διάσταση. Ενώ ζητήματα του Υπουργείου Στρατιωτικών και Ναυτικών συνοδεύονταν συχνά από εθνικιστικούς λόγους κενού περιεχομένου. Οι εξαιρέσεις σπάνιζαν. Σ' αυτές συγκαταλέγονται μερικοί λόγοι του Χοϊδά όπως π.χ. αυτός που εκφώνησε κατά το ρωσοτουρκικό πόλεμο, Ε.Σ.Β., Συνεδρίασις 10, 12 Νοεμβρίου 1877. Όσον αφορά δε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, ανακοινώθηκε απλώς ως τετελεσμένο γεγονός, Ε.Σ.Β., Συνεδρίασις 50, 20 Ιανουαρίου 1878.

2. Κ. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Αθήνα 1977, σ.σ. 362-366.

Στη δεκαετία όμως του 1870-1880, ένας αριθμός Ελλήνων της διασποράς, και συγκεκριμένα της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι ως τότε ασαφώς και εμμέσως επηρέαζαν την πορεία του εθνικού ζητήματος, θα εμπλακεί ενεργά στα ελληνικά πράγματα και θ' αποτελέσει σημαντική ομάδα πίεσης στα κέντρα λήψης αποφάσεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Είναι η εποχή όπου τα συμφέροντα των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Πόλης, τους επέβαλαν τη διατήρηση του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή.

Από τα πρώτα ήδη χρόνια της βασιλείας του Όθωνα παρατηρείται πλήρης απουσία απελευθερωτικού προγράμματος από την εξωτερική πολιτική του Βασιλείου³. Ο ενθουσιασμός όμως του νεαρού βασιλιά, τόσο στην κρίση του 1839-1841, όσο και στον κριμαϊκό πόλεμο, θ' αναγκάσει αφενός τις Δυνάμεις να επέμβουν δραστικά για να ελέγξουν τον αλυτρωτισμό των Ελλήνων και αφετέρου θα κοστίσει στον Όθωνα το θρόνο της Ελλάδας.

Με τη νέα δυναστεία η αποσύνδεση της Μεγάλης Ιδέας από την εξωτερική πολιτική γίνεται πλέον η επίσημη πολιτική του Βασιλείου. Με τον ευέλκτο Γεώργιο στο θρόνο της Ελλάδας, η σκληρή τακτική της απροσημάτιστης επέμβασης της προηγούμενης περιόδου, αντικαθίσταται από προσχηματική τακτική υπόγειας επιρροής⁴. Οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού προσαρμόζονται στις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στην Ελλάδα. Η βρετανική επιρροή ασκείται σε στενή συνεργασία με τους ενδιαφερόμενους κύκλους του εσωτερικού της χώρας, αλλά και αυτούς του έξω ελληνισμού⁵. Με την ένωση των Επτανήσων άλλωστε, αποδεικνύεται έμπρακτα πλέον στη συνείδηση του ελληνικού λαού, και με δεδομένη την απογοήτευση του κριμαϊκού πολέμου, ότι η ευρωπαϊκή υποστήριξη είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση των εθνικών πόθων. Ο Γεώργιος θ' αποτελέσει μόνιμο και στέρεο στήριγμα της βρετανικής επέμβασης στην Ελλάδα.

Η εδραίωση της Βρετανίας βέβαια ευνοήθηκε και από την απομάκρυνση των αντίπαλων δυνάμεων από την περιοχή: Η Ρωσία άρχισε να στηρίζεται όλο και περισσότερο στους φυσικούς της συμμάχους, τους Σλάβους και η Γαλλία μετατόπισε σιγά σιγά το ενδιαφέρον της από την Ελλάδα προς την Ασία και την Αφρική, ενώ παράλληλα είχε ν' αντιμετωπίσει τα προβλήματα

3. Ε. Σκοπετέα, Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα, σσ.263-265.

4. Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση 1824-1872», στο, Τα Ιστορικά, τ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σ. 159.

5. Ν. Σβορώνος, Ανάλεκτα νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Αθήνα, 1982, σ.σ. 244-246.

του πολέμου με τη Γερμανία. Η παγίωση ωστόσο της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα ευνοήθηκε και από την καινούρια φάση του αλυτρωτικού ζητήματος μετά την κρητική επανάσταση.

Η εξέγερση των Κρητών έφερε σε δύσκολη θέση το παλάτι και τις ελληνικές κυβερνήσεις οι οποίες έπρεπε ν' ανταποκριθούν στις επιταγές της φιλοπόλεμης κοινής γνώμης. Το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραμένει ο κεντρικός άξονας της πολιτικής της Αγγλίας στην Ανατολή και ο Γεώργιος θα προσπαθήσει, με το λιγότερο δυνατό κόστος, να μη δυσαρεστήσει τη Μεγάλη Βρετανία. Η κυβέρνηση Βούλγαρη, ένα μόλις μήνα πριν ξεσπάσει η επανάσταση, και ενώ όλα έδειχναν να οδηγούν στην κρίση, αποφάσισε δραστικές περικοπές στους προϋπολογισμούς των Υπουργείων Ναυτικών και Στρατιωτικών⁶. Αφετέρου, στη συζήτηση στη Βουλή για τις έκτακτες δαπάνες, ο Δεληγιώργης, απευθυνόμενος στον Υπουργό Εξωτερικών Χ. Τρικούπη και επιχειρηματολογώντας για το βαθμό που επηρέαζαν τις εξελίξεις οι Μεγάλες Δυνάμεις, θα ομολογήσει ότι «το ανατολικόν ζήτημα δεν είναι δια τους οδόντας μας»⁷.

Μετά την καταστολή της κρητικής επανάστασης, κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση ακολούθησε, επίσημα τουλάχιστον, στάση αποχής, το εθνικό ζήτημα εισέρχεται σε μια φάση ιδεολογικής κάμψης και πραγματικής αδυναμίας. Η αίσθηση της ηττοπάθειας είναι διάχυτη και επικρατεί η αντίληψη ότι η Ελλάδα δεν είναι ικανή να εκπληρώσει τον εθνικό της προορισμό. Σ' αυτήν ακριβώς τη φάση η Μεγάλη Ιδέα θα γνωρίσει μια νέα ερμηνεία της ειρηνικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το σχήμα του «ελληνοθωμανισμού», το εθνικό ζήτημα θα προωθείτο αποτελεσματικότερα με τη σύμπραξη παρά με τη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων. Είναι σαφές ότι πρόκειται για τη μεταφορά σε εθνικό επίπεδο του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸.

Η ιδεολογική αυτή διαφοροποίηση έχει ως επακόλουθο, όπως είναι φυσικό, την παντελή απουσία απελευθερωτικού προγράμματος και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Παράλληλα ο σλαβικός παράγοντας κάνει απειλητική την εμφάνισή του για την ισορροπία του ανατολικού ζητήματος. Η καινοφανής αυτή απειλή του πανσλαβισμού ανατρέπει τις μέχρι τώρα προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής, και ως εκ τούτου εξυπηρετεί τις

6. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 294-297.

7. Ε.Σ.Β., Συνεδριάσεις 43, 30 Νοεμβρίου 1867. Η κυβέρνηση Κουμουندούρου, εξάλλου, με Υπουργό Εξωτερικών τον Χ. Τρικούπη θεωρήθηκε φιλοπόλεμη από την Αγγλία και τ' ανάκτορα, και έπεσε, περίπου, ένα μήνα αργότερα. Βλ. επίσης Ε. Σκοπετέα *ό.π.* σσ. 263.

8. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 309-324.

επιλογές των ανακτόρων και της κυβέρνησης για την ελληνοθωμανική προσέγγιση.

Είναι πιθανόν ο συμβιβασμός αυτός να υπήρξε επίσης και αποτέλεσμα των διαθέσεων και των αναγκών των κεφαλαίου των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι επεδίωκαν μεν την ισορροπία μεταξύ Ελλάδας και Πύλης αλλά περισσότερο ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή. Κατά συνέπεια, αυτή η πολιτική υιοθετήθηκε και από τις ελληνικές κυβερνήσεις, που επιθυμούσαν να καθησυχάσουν, ίσως, αυτούς τους Έλληνες της διασποράς και να εναρμονισθούν βεβαίως με τις επιταγές της αγγλικής πολιτικής. Είναι προφανές ότι η Αθήνα έχει αρχίσει να συνειδητοποιεί πλέον το σημαντικό ρόλο που μπορεί να παίξει ο ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁹. Οι κυβερνήσεις δε, από τη μεριά τους, κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια για να μη δυσαρεστήσουν σε κανένα τομέα την Πύλη¹⁰.

Φαίνεται λοιπόν ότι ένας από τους σημαντικότερους συντελεστές που μπορεί να ερμηνεύσει την υιοθέτηση της πολιτικής αυτής, του δόγματος δηλαδή του ελληνοθωμανισμού, εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, πρέπει ν' αναζητηθεί στη σχέση που ένωνε τους Έλληνες της διασποράς, και ειδικότερα αυτούς της Κωνσταντινούπολης, καταρχήν με την Πύλη και κατά δεύτερο λόγο με τη νέα οικονομική τάξη πραγμάτων που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα. Οι Έλληνες που θ' αποτελέσουν σημαντική ομάδα πίεσης στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, είναι κυρίως οι Κωνσταντινοπολίτες τραπεζίτες, γνωστοί ως τραπεζίτες του Γαλατά. Η ομάδα αυτή των τραπεζιτών αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στα οθωμανικά οικονομικά κυρίως κατά τη δεκαετία 1870-1880¹¹.

Στην αρχή της δεκαετίας η χρηματαγορά της Πόλης παρουσιάζει μεγάλη ευφορία. Είναι η εποχή κατά την οποία η τοποθέτηση ευρωπαϊκών κεφα-

9. «Η νέα αυτή πολιτική» γράφει ο Νεολόγος των Αθηνών, υποδειχθείσα μετ' επιμονής υπό του ευρωπαϊκού τύπου και των μεγάλων κυβερνήσεων εννοήθη επί τέλους υπό των Ελλήνων και εγένετο δεκτή μετά στοργής. Πρώτον ηπάσθησαν αυτήν οι έξω Έλληνες, ιδίως οι εν Βυζαντίω, είτα δε το έθνος ολόκληρον, όπερ την επέβαλεν εις την κυβέρνησιν». Νεολόγος Αθηνών, 27.4.1878 Ε. Σκοπετέα ό.π., σσ. 317.

10. Είναι εμφανής η προσπάθεια που καταβάλλουν η ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης και το Υπουργείο των Εξωτερικών για να διατηρήσουν άριστες σχέσεις με την Πύλη. Βλ. Α.Υ.Ε. 1870-1876, φ. 19.1, Πρεσβείαι Ελλάδος εν Κων/λει. Βλ. επίσης, Α. Ρ. Ραγκαβή, Απομνημονεύματα, τ. Γ, Αθήναι 1930, σσ. 421-521.

11. Β. Braude - Β. Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, t. 1, 1982. C-Issawi, An Economic History of Turkey, 1800-1914, 1980. Χ. Εξερτζόγλου, Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: Το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881, Αθήνα 1989.

λαίων στα οθωμανικά δάνεια αποτέλεσε ένα σημαντικό τομέα επενδύσεων λόγω των πολύ καλών όρων έκδοσής τους. Ωστόσο ανάμεσα στην Πύλη και τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές παρείσφρησε ένας άλλος παράγοντας, η εγχώρια επιχειρηματική τάξη της Αυτοκρατορίας και ιδίως οι τραπεζίτες του Γαλατά, Αρμένιοι, Εβραίοι και Έλληνες. Οι τράπεζες αυτές της Πόλης αναγορεύτηκαν σε σημαντικό παράγοντα του οθωμανικού δημοσίου, κυρίως μετά την κρίση του 1873 και τη συνακόλουθη παύση πληρωμών του οθωμανικού θησαυροφυλακίου το 1875¹². Η χρηματιστική έξαρση της περιόδου 1871-1873 έδωσε την ευκαιρία σε μερικά πιστωτικά ιδρύματα του Γαλατά ν' αναπτυχθούν σημαντικά.

Ελληνικά καταστήματα όπως των Ζαρίφη Ζαφειρόπουλου, Χ. Ζωγράφου, Στεφάνοβικ Σκυλίτζη, αύξησαν σημαντικά, εκείνη ακριβώς την περίοδο, όχι μόνο τις περιουσίες τους αλλά κυρίως την επιρροή τους στην Πύλη, όπως φαίνεται στη συνέχεια. Ενώ παράλληλα άλλοι μικρότεροι τραπεζίτες, όπως ο Συγγρός, ο Σκουλούδης, ο Κορωνιός, ο Ευγενίδης και άλλοι, επωφελήθηκαν από την ευνοϊκή συγκυρία και ενσωματώθηκαν και αυτοί στους κύκλους της *haute finance* της Πόλης¹³. Σημαντική, εξάλλου, θέση κατείχαν οι Έλληνες τραπεζίτες του Γαλατά και σε μεγάλες τράπεζες που λειτουργούσαν υπό μορφή ανωνύμων εταιριών και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην αγορά της Πόλης, όπως π.χ. στη *Société Générale de l'Empire Ottoman*¹⁴.

Τα μεγάλα αλλά και τα μικρότερα αυτά πιστωτικά ιδρύματα, εκμεταλλεύονταν τα χαμηλά επιτόκια των ευρωπαϊκών τραπεζών και προεξοφλούσαν τα εντάλματα του οθωμανικού δημοσίου. Το προϊόν αυτό το δάνειζαν εκ νέου με τριπλό ή τετραπλό επιτόκιο. Η έλλειψη αξιοπιστίας λοιπόν που είχε το υπερχρεωμένο οθωμανικό κράτος στις δυτικοευρωπαϊκές χρηματαγορές, δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης ενός τρίτου παράγοντα ο οποίος υπεισήλθε ανάμεσα στην Πύλη και τη Δυτική Ευρώπη¹⁵. Χαρακτηριστικό, άλλωστε αυτών των καταστημάτων ήταν η μεγάλη τους χρηματική επιφάνεια και η φερεγγυότητα που απολάμβαναν στη χρηματαγορά της Ευρώπης. Είναι επομένως προφανές ότι η μεταγίγισση αυτή χρήματος στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, οδηγούσε τους τραπεζίτες και την Πύλη σε μια σχέση αλληλεξάρτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι και μετά την παύση πληρωμών

12. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.* σ. 15-24.

13. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.*, σ. 25.

14. C. Hadziioissif, *Banques grecques et banques européennes au XXe siècle: le point de vue d'Alexandrie. στο Banquiers, usuriers et paysans. Réseau de crédit et strategies du capital en Grèce 1780-1930* Fondation des Treilles, σ. 169.

15. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 2, Αθήναι 1908, σ. 178-180. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 22.

του οθωμανικού δημοσίου, τον Οκτώβριο του 1875, μερικοί τραπεζίτες του Γαλατά συνέχισαν να δανείζουν, με τεράστιο κέρδος βέβαια, μεγάλα ποσά. Η πολιτική αυτή των τραπεζιτών της Κωνσταντινούπολης προς την Πύλη ήταν φυσικό, μετά το 1875 μάλιστα, να αυξήσει την επιρροή τους και το κύρος τους στην οθωμανική αυλή. Η διατήρηση λοιπόν του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή, φαίνεται ότι ήταν αποφασιστικής σημασίας για τα συμφέροντα των τραπεζιτών της Πόλης.

Οι δραστηριότητες όμως των Ελλήνων αυτών κεφαλαιούχων της Κωνσταντινούπολης επεκτάθηκαν, όπως είναι γνωστό, και στην Ελλάδα. Ο αποκλεισμός της από τις ξένες χρηματαγορές έδωσε στους ομογενείς άλλη μια δυνατότητα αύξησης των κερδών τους. Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα, που ιδρύθηκε στην Αθήνα τον Μάιο του 1872, δημιουργήθηκε κυρίως από κεφάλαια του Συγγρού, του Βαλτατζή, αλλά και του Ζαρίφη¹⁶. Οι χρηματοδοτικές τους δραστηριότητες βέβαια δεν περιορίστηκαν μόνο εκεί. Από την άλλη, το ενδιαφέρον αλλά και η ανάγκη των ελληνικών κυβερνήσεων και του παλατιού για την εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα, έδωσε την ευκαιρία στους ομογενείς κεφαλαιούχους ν' αυξήσουν ακόμη περισσότερο την ισχύ τους και την επιρροή τους στο ελληνικό κράτος.

Παράλληλα, βασικό μέλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στην αρχή της δεκαετίας, ήταν να διατηρήσει άριστες σχέσεις με την Πύλη. Έτσι δεν θα διορισθεί ο Χ. Τρικούπης πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη, γιατί ο ευέλκτος Α. Ρ. Ραγκαβής, τον οποίο επρόκειτο να διαδεχθεί, κατόπιν συνεννόησης με το Μεγάλο Βεζύρη, πληροφόρησε την ελληνική κυβέρνηση για τις αρνητικές συνέπειες που θα είχε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και για τη δυσάρεστη εντύπωση «ην προυξένησε τή οθωμανική κυβερνήσει [...] ο πιθανός διορισμός του κυρίου Τρικούπη, ένεκα της κατά την κρητικήν επανάστασιν πολιτικής αυτού διαγωγής»¹⁷.

Εξάλλου οι συχνές επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή και η μεγάλη πολιτική κρίση του 1872, η αντισυνταγματική δηλαδή άνοδος της κυβέρνησης Δεληγιώργη στην εξουσία τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, συνηγο-

16. Γ. Δερτιλής, Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873). Αθήνα 1980. Χ. Εξεργιζόγλου, αυτ. σ. 110-143.

17. Εδώ υπονοείται μάλλον η πρωτοβουλία που πήρε προσωπικά ο Χ. Τρικούπης, ως Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου το 1867, να προχωρήσει σε συνεννόηση με τη Σερβία για αυτόνομη δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η φιλοπόλεμη αυτή δράση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, προκάλεσε, όπως είναι γνωστό, και την πτώση της. Α.Υ.Ε., 1871, φ. 19.1, Δραγούμης προς Βούλγαρη, Πετρούπολη, 26 Ιουνίου 1871. Για το πρόβλημα που δημιούργησε ο πιθανός διορισμός του Τρικούπη, στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, βλ. επίσης, Α.Ρ. Ραγκαβής, ό.π. σ. 509-515 καθώς και «Νεολόγος» Κωνσταντινουπόλεως, 4, 12, 19 Ιουνίου 1871.

ρούν υπέρ της άποψης ότι το στέμμα ευνοούσε σκανδαλωδώς τις επενδυτικές δραστηριότητες των ομογενών και τη μετριοπαθή εξωτερική πολιτική, ενόψει του σλαβικού κινδύνου. Η Ελλάδα ήθελε να κρατήσει επιφυλακτική στάση μετά το σχίσμα της βουλγαρικής εκκλησίας και να πλησιάσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πιο κατάλληλος πρωθυπουργός γι' αυτό ήταν ο Δεληγιώργης, πολιτικός μετριοπαθής και οπαδός της μυστικής διπλωματίας, χωρίς να είναι εμφανώς ούτε αγγλόφιλος ούτε ρωσόφιλος. Ο Δεληγιώργης θα κυβερνήσει 19 ολόκληρους μήνες με την εύνοια του θρόνου και η κυβέρνηση του θ' αναπτύξει τεράστιες οικονομικές δραστηριότητες στηρίζομενη στους ομογενείς και ειδικά στο Συγγρό, ο οποίος, μέσω κυρίως του πολιτικού και διπλωμάτη Σ. Βαλαωρίτη, έχει προσωπικές επαφές με το Γεώργιο. Η κυβέρνηση Δεληγιώργη θα υπογράψει τη σύμβαση για την Πιστωτική, σύμφωνα με την οποία η Τράπεζα θ' αποκτήσει το δικαίωμα, παρά τις διεκδικήσεις της Ιονικής, να εκδίδει χαρτονόμισμα στα Ιόνια νησιά και σε άλλες επαρχίες όπου δεν υπήρχαν υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας. Επιπλέον, στις 15 Φεβρουαρίου του 1873 θα λύσει το Λαυριωτικό ζήτημα, που τόσο είχε απασχολήσει τις προηγούμενες κυβερνήσεις, με την εξαγορά της γαλλοϊταλικής εταιρίας Roux-Serpiery από τον Ανδρέα Συγγρό¹⁸. Η εύνοια αυτή του Γεωργίου προς τους ομογενείς κεφαλαιούχους έχει και μία ακόμη εξήγηση. Είναι πιθανόν ότι ο Γεώργιος επιθυμούσε να βρει στηρίγματα σε μία τάξη κεφαλαιούχων, η οποία θα ενίσχυε το θρόνο έναντι του Κοινοβουλίου και των ηγετικών ομάδων με τη δημιουργία Γερουσίας¹⁹.

Εν τω μεταξύ ο σλαβικός κίνδυνος γινόταν ολοένα και πιο απειλητικός για τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και της Αγγλίας, η οποία έβλεπε με ανησυχία τις παρασκηνιακές κινήσεις της Ρωσίας στα Βαλκάνια. Στην Αθήνα αντιμετωπίζεται έντονα το δίλημμα εάν η Ελλάδα θα πρέπει να συμμαχήσει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με σκοπό την παρεμπόδιση του σλαβικού στοιχείου, ή να συμπράξει με τους Σλάβους στη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου, που θα οδηγούσε, την κατάλληλη ώρα, στο να καταλυθεί η οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή της χερσονήσου του Αίμου²⁰. Ωστόσο, οι ελληνόφωνες εφημερίδες της διασποράς, κυρίως της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Σμύρνης, παίρνουν

18. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 96-115.

19. Γ. Δερτιλής, *αυτ.* σ. 135.

20. Ε. Κωφός, *Το βουλγαρικό ζήτημα, Η ανατολική κρίση*, στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1977, σ. 298-343. D. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, Θεσσαλονίκη 1966.

σαφή θέση εναντίον των Σλάβων και της Ρωσίας, και σχεδόν ταυτίζονται με τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²¹.

Σ' αυτό το διάστημα οι εργασίες και η φήμη των τραπεζιτών του Γαλατά και κυρίως του καταστήματος Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, ολοένα και αυξάνονται καθώς και η επιρροή τους στην οθωμανική αυλή. Τη θέση τους αυτή προσπαθούν με κάθε τρόπο να εδραιώσουν. Είναι ενδεικτικό ότι όταν διαλύθηκε η Εταιρία Μονοπωλίου Καπνού Κωνσταντινουπόλεως που είχαν δημιουργήσει Γ. Ζαρίφης και ο Χ. Ζωγράφος, τα υπόλοιπα καπνά, που βρίσκονταν στις αποθήκες, οι δύο τραπεζίτες τα δώρισαν στον τουρκικό στρατό²². Ενώ, αντίστοιχα το 1867 το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος αρνήθηκε ν' αναλάβει την εγγραφή δανείου στην Κωνσταντινούπολη που του πρότεινε η Εθνική Τράπεζα επειδή θα χρησιμοποιείτο για τις δαπάνες του ελληνικού στρατού²³. Η χρηματοληπτική ικανότητα του οθωμανικού δημοσίου σιγά σιγά εξασθενεί και αυτό στηρίζεται όλο και περισσότερο στα κεφάλαια του Γαλατά. Ο Ζαρίφης και ο Ζωγράφος αποκτούν εξέχουσα θέση στην αγορά της Πόλης. Από αυτή την τόσο ισχυρή θέση, άλλωστε, θα προσπαθήσουν να παίξουν σημαντικό μεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο Πατριαρχείο και την Πύλη για να επέλθει συμβιβασμός στο βουλγαρικό ζήτημα²⁴. Επιπλέον, οι δύο αυτοί τραπεζίτες, αυξάνοντας ολοένα την οικονομική τους ισχύ, αποκτούν τέτοιες σχέσεις με το υπουργείο των Οικονομικών ώστε συμμετέχουν στην επιτροπή για την εξέταση του προϋπολογισμού του έτους 1875²⁵.

Η επανάσταση της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης ξεσπάει, λοιπόν, σε μια πολύ κρίσιμη περίοδο για την Αυτοκρατορία αλλά και για τα συμφέροντα των οικονομικών κύκλων της Πόλης. Παράλληλα η κυβέρνηση Κουμουνδούρου βρίσκεται σε δύσκολη θέση, μεταξύ των πιέσεων του Foreign Office και των προτροπών του Ιγνάτιεφ. Με το ρωσοτουρκικό πόλεμο η κοινή γνώμη έχει ξεσηκωθεί, όπως άλλωστε σε κάθε ανατολική κρίση. Ο Χ. Τρικούπης, Υπουργός Εξωτερικών της οικουμενικής κυβέρνησης, παρά τις

21. Βλ. ενδεικτικά «Βυζαντίς», «Νεολόγος» (Κωνσταντινούπολης), «Ανατολή», «Σμύρνη». Οι τόνοι ωστόσο είναι χαμηλοί, οι εφημερίδες περιορίζονται στο να επισημαίνουν με αντιλαβιακά άρθρα κυρίως τους κινδύνους για τον ελληνισμό. Η στάση τους αυτή βέβαια εξηγείται και από το γεγονός ότι εξαρτώνται από την Πύλη. Αφετέρου δεν έχουν γίνει ακόμη σαφείς οι σκοποί του πανσλαβισμού, όπως θα φανεί αργότερα με το ρωσοτουρκικό πόλεμο.

22. Χ. Εξερχτόγλου, *ό.π.*, σ. 47.

23. Χ. Εξερχτόγλου, *αυτ.* σ. 133-134.

24. Α.Υ.Ε. 1872, φ. 76.1 (Σχίσμα Βουλγαρίας, βουλγαρικό ζήτημα), Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως προς ΥΠ. ΕΞ. 11 Φεβρουαρίου 1872.

25. Χ. Εξερχτόγλου, *ό.π.*, σ. 56.

έντονες πιέσεις που υφίσταται από τον Υπουργό Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας λόρδο Derby, προσπαθεί, ανταλλάσσοντας την ουδετερότητα της Ελλάδας, να εξασφαλίσει εγγυήσεις για τον ελληνισμό²⁶. Οι λεπτές όμως ισορροπίες που προσπαθούσε να διατηρήσει η κυβέρνηση των Αθηνών μεταξύ της Πύλης, της Ρωσίας, της Αγγλίας και της φιλοπόλεμης κοινής γνώμης, θα καταλήξει σε πολιτικό φιάσκο. Η Ελλάδα θα βγει στον πόλεμο στο πλευρό της νικήτριας Ρωσίας μετά τη λήξη των εχθροπραξιών. Κατά συνέπεια, μετά την ανατολική αυτή κρίση, η Ελλάδα θα έχει υποβληθεί για άλλη μία φορά κυριολεκτικά σε διπλωματικό εξευτελισμό.

Όλο αυτό το διάστημα οι εφημερίδες της διασποράς και κυρίως της Κωνσταντινούπολης, εγκωμιάζουν την ουδέτερη στάση της Ελλάδας και καταδικάζουν τον άκαιρο αλυτρωτισμό των Ελλήνων. Η εφημερίδα «Ανατολή» π.χ., αφού ευχαριστεί την Πύλη για το «συνταγματικό Φως» που χάρισε στον ελληνισμό, επιρρίπτει ευθύνες στις ελληνικές κυβερνήσεις επειδή δε διείδαν το σλαβικό κίνδυνο και δεν εκμεταλλεύθηκαν τη συμπάθεια της Ευρώπης. «Είναι αίσχος», αναφέρει η εφημερίδα, «ότι η Ελλάς αποδεικνύεται αναξία της ευνοίας ταύτης». Και το άρθρο της 9ης Μαρτίου 1877 καταλήγει: «Είναι λυπηρόν διότι δεν εκτιμώνται σήμερον εν Ελλάδι αι θυσίαι δι' ων διετήρησαν την δόξαν και το μεγαλείον της ενδόξου ταύτης χώρας οι πατέρες ημών, οίτινες παρέδωκαν ημίν τοιούτον τιμαλφή θησαυρόν, ον δεν γνωρίζομεν να διατηρήσωμεν»²⁷.

Με αυτόν τον τρόπο δηλαδή η εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης προτρέπει τους Έλληνες να αρκεσθούν στη διατήρηση των ορίων του ελληνικού κράτους, αποσυνδέοντας αποκάλυπτα τη Μεγάλη Ιδέα από την εξωτερική πολιτική στην παρούσα φάση. Αφετέρου, με την απειλή του να χάσουν τον «τιμαλφή θησαυρόν», αποθαρρύνει τους Έλληνες από ενδεχόμενη συμμετοχή τους σ' ένα πόλεμο που φαινόταν ότι θα ήταν επιζήμιος για τα συμφέ-

26. Α. Τρίχα, *Διπλωματία και πολιτική*. Χ. Τρικούπης Ι. Γεννάδιος, αλληλογραφία 1863-1894. Αθήνα 1991, σ. 63-149. Ενδεικτικό ωστόσο για τη στάση του ελληνισμού της διασποράς απέναντι στο ρωσοτουρκικό πόλεμο και τη θέση της Ελλάδας, είναι το άρθρο της εφημερίδας «Κλειώ» της Τεργέστης, το οποίο κατακρίνει δριμύτατα τη στάση του Τρικούπη απέναντι στην Πύλη και το F.O., Τρίχα, *ό.π.*, σ. 134.

27. Ανατολή, 9 Μαρτίου 1877. *Ελληνικά*, σ. 2, 19. Στο ίδιο πνεύμα, αλλά σε χαμηλότερους τόνους κινείται και η Βυζαντίς, αλλά και εφημερίδες της Αλεξάνδρειας όπως π.χ. η Αφρική. Ενώ η Ευθόνη, επεσήμαινε τον Απρίλιο του 1876: ... η Ελλάς δεν έχει και δεν δύναται να έχη κυρίως ειπείν, ως κράτος, εξωτερικόν πολιτικόν, δεν έχει και δεν δύναται να έχη διπλωματίαν. Η Ελλάς δεν έχει και δεν δύναται να έχη ειμή την πολιτικόν ην είχαν οι προπάτορες ημών εις τας εν Τροιζήνι συνελεύσεις αυτών, οίτινες συνέταττον υπό την σκιάν των πλατάνων τας αναφοράς, τας ικετηρίους, τας οποίας διεβίβαζον εις τας διαφόρους εν Ευρώπη αυλάς. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.* σ. 295.

ροντα του εκτός Ελλάδας ελληνισμού.

Ακόμη πιο ενδεικτική όμως για τη στάση των ομογενών απέναντι στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, είναι η στάση του Ανδρέα Συγγρού. Βλέποντας το ενθουσιώδες αλυτρωτικό κλίμα στην Ελλάδα, ο Συγγρός φοβάται αφενός τη διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ Αθηνών και Κωνσταντινούπολης, αφετέρου δε προσπαθεί ν' αποτρέψει μια γενίκευση της σύρραξης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία εξακολουθεί να έχει το μεγαλύτερο μέρος των συμφερόντων του. Έτσι θα εκδόσει ανώνυμα και με δικά του έξοδα παράρτημα στο περιοδικό «Εστία», όπου θα επισημαίνει τους κινδύνους που περιείχε για την Ελλάδα ο σλαβισμός και ο ρωσικός επεκτατισμός. Στο κείμενο αυτό θίγει το θέμα της υλικής προόδου του ελληνισμού και υποστηρίζει το γνωστό σενάριο του ειρηνικού ανταγωνισμού των στοιχείων της Ανατολής υπό την εποπτεία της Ευρώπης. Το μικρό ελληνικό κράτος, τονίζει ο Συγγρός, δεν πρέπει να παρέχει αφορμές δυσμένειας με πράξεις που παραβιάζουν τους διεθνείς νόμους, υπενθυμίζοντας έτσι στην ελληνική κυβέρνηση το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθήσει. Τη συμβουλεύει να ετοιμάσει στρατό «εκ των ενόντων» για να μην εξαντλούνται οι πόροι του ελληνικού βασιλείου και υποδεικνύει στην ελληνική κυβέρνηση να εναποθέσει, σ' αυτή τουλάχιστον την ανατολική κρίση, τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Τέλος ερμηνεύοντας τη Μεγάλη Ιδέα, κατά το δικό του πολύ πρωτότυπο τρόπο, θα τολμήσει να συμβουλευσει τους Έλληνες να παραδώσουν την Ελλάδα στους απογόνους τους «οίαν την παρέλαβον»²⁸.

Είναι εμφανής λοιπόν η φιλοδοξία του Χιώτη τραπεζίτη για επιρροή όχι μόνο στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και στη διαμόρφωση του εθνικού ζητήματος. Ο Ανδρέας Συγγρός βέβαια ανήκει στους λίγους εκείνους ομογενείς που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1870-1880 και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις του τόπου. Θα πρέπει επομένως να θεωρούμε ότι απηχεί την πραγματικότητα η δήλωσή του—σύμφωνα με το Στέφανο Ξένο— προς κάποιον επίδοξο υπουργό: «Περισσότερον τιμήν σοι περιποιεί να ονομάζεσαι άνθρωπός μου ή υπουργός της Ελλάδος»²⁹. Αν και θεωρούσε τον εαυτό του σημαντικότερο από την πολιτική ηγεσία, διαβλέποντας ωστόσο ότι η πολιτική ήταν κινητήρια δύναμη στην Ελλάδα, θ' αναμιχθεί τελικά και ο ίδιος σ' αυτήν για την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων του.

28. Α. Συγγρός, ό.π. Παράρτημα, Μελέτη επί της σημερινής θέσεως του ελληνισμού σ. 299, 301.

29. Στ. Ξένος, Ο μιζοπάρθενος Κουμουνδούρος, Αθήνα 1881, σ. XLV.

Η περίπτωση του Γ. Ζαρίφη ήταν διαφορετική. Η μεσολάβησή του όμως στις ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι σίγουρα πιο εντυπωσιακή. Τα συμφέροντα του τραπεζίτη βρίσκονταν σχεδόν όλα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι ανησυχεί πολύ περισσότερο για το ξύπνημα των βαλκανικών εθνικισμών και τα χτυπήματα της Ρωσίας στην Πύλη, αφού εξακολουθεί να χρηματοδοτεί το οθωμανικό Θησαυροφυλάκιο ακόμη και μετά την παύση πληρωμών το 1875, γιατί έχει ως εγγύηση τη διαχείριση των έμμεσων φόρων του οθωμανικού δημοσίου³⁰. Δίκαια λοιπόν ο Ζαρίφης και οι υπόλοιποι τραπεζίτες αντιμετώπιζαν με δέος το ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος πιθανότατα θα διέλυε τα οικονομικά του κράτους. Το κατάστημα του Ζαρίφη μάλιστα, ανέλαβε, μαζί με άλλες τράπεζες του Γαλατά, το δάνειο της άμυνας της Αυτοκρατορίας το φθινόπωρο του 1877.

Η ήττα όμως του τουρκικού στρατού στον πόλεμο και η συνακόλουθη κατοχή της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Ρωσία, είχε πολύ αρνητικές συνέπειες για τους τραπεζίτες. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου έθιγε έμμεσα τα συμφέροντα του Γαλατά, δεδομένου ότι τα έσοδα των επαρχιών Δουνάβεως και Ρωμυλίας, οι οποίες επρόκειτο να συμπεριληφθούν στο νέο βουλγαρικό κράτος, ήταν υποθηκευμένα διότι είχαν παραχωρηθεί για την εξυπηρέτηση του οθωμανικού χρέους³¹. Κατά συνέπεια, η ενδιαφέρουσα όσο και παράδοξη διπλωματική δραστηριότητα του τραπεζίτη Γ. Ζαρίφη προς το F.O μπορεί να βρει μια πιθανή εξήγηση σ' αυτήν ακριβώς τη συγκυρία που προαναφέραμε.

Λίγους μόλις μήνες μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, ο Ζαρίφης, προσωπικός πια τραπεζίτης του νέου σουλτάνου Abdoul Hamit, θα προτείνει σχέδιο στον πρεσβευτή της Αγγλίας στην Πύλη, Layard, το οποίο προέβλεπε την ένωση Ελλάδας και Τουρκίας και την ίδρυση αυτοκρατορίας κατά το πρότυπο της Αυστρο-Ουγγαρίας. Σύμφωνα με αυτό το σχέδιο, η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Μακεδονία θα ενώνονταν με την Ελλάδα και θα αποτελούσαν ένα διευρυμένο ελληνικό βασίλειο υπό το σκήπτρο του σουλτάνου. Το βασίλειο αυτό θα συμμετείχε στη διαχείριση των υποθέσεων της Αυτοκρατορίας. Όπως είναι φυσικό το σχέδιο απορρίφθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση³². Είναι προφανές ότι ο τραπεζίτης, επηρεασμένος ίσως από την ορμητική είσοδο της Ρωσίας στις ζωτικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπάθησε να εξασφαλίσει τα συμφέροντά του στο πλαίσιο μιας «νέας τάξης πραγμάτων», όπου η επιρροή του θα ήταν σίγουρη.

Η διαφορετική πορεία του Κωνσταντίνου Καραπάνου και η μεταστροφή

30. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 76-100.

31. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 80-84.

32. Ε. Καφός, *ό.π.*, σ. 317.

του από ομογενούς σε ελλαδίτη, επιβεβαιώνει την επιρροή που προσπαθούσαν ν' ασκήσουν οι ομογενείς στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, της διεθνούς και της ελληνικής διπλωματίας. Ο Καραπάνος, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, θα εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και ως γαμπρός του Χρηστάκη Ζωγράφου θ' αναμιχθεί στις τραπεζικές εργασίες της Πόλης. Όταν όμως θα αποτύχει και ως διευθυντής της Societé de Tramways de Constantinople και ως βουλευτής του νομού Ηπειροθεσσαλίας για την οθωμανική βουλή, θα επιστρέψει στην Αθήνα, αφού, όπως πολλοί ομογενείς, θα έχει αγοράσει γη στην περιοχή της ευρωπαϊκής Τουρκίας, και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας. Όταν θα τεθεί το πρόβλημα των βορείων συνόρων της Ελλάδας, ο Καραπάνος θα βρεθεί στο συνέδριο του Βερολίνου και θα προσπαθήσει να πείσει τους διπλωματικούς κύκλους της Αγγλίας και κυρίως της Γαλλίας, με τους οποίους έχει ιδιαίτερους δεσμούς, για το δίκαιο των ελληνικών διεκδικήσεων. Θα προσπαθήσει να επηρεάσει την επιτροπή χάραξης συνόρων ώστε το μεγάλο τσιφλίκι του να μην κοπεί στα δύο. Θα υποστηρίξει το δικαίωμα της μεγάλης ιδιοκτησίας και στη συνέχεια θα εκλεγεί βουλευτής της περιοχής στο ελληνικό κοινοβούλιο³³.

Στην Αθήνα η φάση της δημοτικότητας του ελληνοθωμανισμού έχει περάσει ήδη από το 1873, κυρίως μετά τη λαυριωτική κρίση. Τις ελπίδες που γέννησε η παρουσία των ομογενών τις διαδέχθηκε η κατακόρυφη απογοήτευση. Κατηγορούνται ως υπεύθυνοι για την ελληνοθωμανική προσέγγιση με αποκλειστικό κίνητρο τα προσωπικά και τα οικονομικά τους συμφέροντα. Η «κατάρτος ελληνοτουρκική συμμαχία» έδωσε πρόσημά τι [...] εις τα ποταπά συμφέροντα βυζαντινών εμπορευμάτων την δουλειάν», θα γράψει ο Α. Βυζάντιος το 1879³⁴. Και ο Στ. Ξένος θα αποκαλέσει τους «Συγγρούς, Νεγρεπόντες, Κορωνιούς» και τους ομοίους... «σκωραμίδες του Γαλατά» («οίτινες παραδώσαντες εαυτούς σώματι και ψυχή προς τον τούρκον, ευγενώς και πολυειδώς, τον ελήστευσαν») «τρισαμαθεστάτους και χαμαιγενεστάτους του ελληνισμού τυχωδιώκτας». Θα τους καταγγείλει δε ως προμηθευτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με καινούργιο πολεμικό υλικό³⁵.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας απέδειξε για άλλη μια φορά ότι η επέκταση του ελληνικού βασιλείου οφειλόταν στη συναίνεση των δυνάμεων και στα εκάστοτε συμφέροντα της Αγγλίας. Το συνέδριο του Βερολίνου,

33. Κ. Καρδίκια-Αλεξανδροπούλου, Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και οι διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου, στο Δελτίο Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος, τ. 26, 1983, σ. 327-382.

34. Ε. Σκοπετέα, ό.π., σ. 319.

35. Στ. Ξένος, ό.π., σ. VII.

η άνοδος της Γερμανίας και η διείσδυσή της στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου θα εξωθήσουν την Αγγλία στη σταδιακή εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ξέσπασμα των εθνικισμών στα Βαλκάνια προανήγγειλε την επικείμενη αποσύνθεση και τις νέες εδαφικές αναδιανομές στην περιοχή. Η στάση ουδετερότητας και μετριοπάθειας που επέβαλλε μονίμως η Μ. Βρετανία στην Ελλάδα, και η οποία στάση ερχόταν μεν σε αντίθεση με τις εθνικές επιδιώξεις, ταυτιζόταν όμως απόλυτα με τα συμφέροντα των Ελλήνων αστών της διασποράς, θ' αρχίζει σιγά σιγά να διαφοροποιείται³⁶.

Κατά τη διάρκεια της τρικουπικής περιόδου, οπότε παρατηρείται στροφή κεφαλαίων και ομογενών στην Ελλάδα, γίνεται σαφές ότι η τελική μορφή των εδαφικών ανακατατάξεων θα απέρρευε από ένοπλη σύρραξη. όπου θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο η στρατιωτική και η οικονομική δύναμη των συγκρουομένων κρατών. Θ' ανατραπούν λοιπόν οι πρακτικές μισού αιώνα και η Ελλάδα θ' αρχίσει το έργο της στρατιωτικής ανασυγκρότησης. Διότι όσο μεγάλωνε η ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια, τόσο η Αγγλία εναπέθετε τις ελπίδες της στην Ελλάδα, που εμφανιζόταν σαν μόνη εγγυήτρια των βρετανικών συμφερόντων ανάμεσα στους επίδοξους διαδόχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στη νέα αυτή φάση το ομογενειακό κεφάλαιο θα εναρμονισθεί και πάλι απόλυτα με τη Μ. Βρετανία. Η αποσύνδεση της Μεγάλης Ιδέας από την εξωτερική πολιτική, που χαρακτήριζε όλον τον 19ο αιώνα, θα μετατραπεί κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα σε συγκεκριμένη και δυναμική εθνική πολιτική. Η Μεγάλη Ιδέα της βενιζελικής περιόδου, με την πλήρη υποστήριξη της εγχώριας και της παροικιακής αστικής τάξης, θα πάψει να έχει το ασαφές περιεχόμενο της προηγούμενης περιόδου και θα μετατραπεί σε πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού.